

Matylda z Windisch-Graetzów Sapieżyna, *My i nasze Siedliska*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2003, ss. 827.

Środowisko historyków zajmujących się problematyką ziemianką oraz szerokie grono czytelników przyjęło z dużą uwagą publikację krakowskiego Wydawnictwa Literackiego, zatytułowaną *My i nasze Siedliska*. Stanowią one wspomnienia Matyldy z Windisch-Graetzów Pawłowej Sapieżyny (1873-1868)¹. Zainteresowanie, z jakim spotkała się powyższa praca, wynikało z bogactwa informacji, odsłaniających fragment skomplikowanej historii warstwy arystokratyczno-ziemiańskiej ziem polskich na przełomie XIX i XX wieku. Reminiscencje autorki przynoszą także panoramę szerokich koneksji towarzyskich i rodzinnych, jakie łączyły polskie rody arystokratyczne z przedstawicielami utytułowanych rodzin z krajów Europy Środkowej i Zachodniej.

Publikacja powyższych wspomnień wynika z szerszego zjawiska, tj. zapotrzebowania społecznego na prezentację – w formie prac monograficznych, słowników biograficznych i herbarzy – dziejów sfer arystokratycznych i ziemiańskich na ziemiach polskich w okresie XIX wieku oraz w pierwszej połowie XX w. Jednym z jej efektów jest dynamiczny rozwój badań, ukazujących różne aspekty dziejów tego środowiska w pierwszych dekadach ubiegłego stulecia, w tym zwłaszcza w okresie międzywojennym². Z powyższym zagadnieniem wiąże się także kwestia funkcjonowania tej sfery w warunkach utraty niepodległości i okupacji ziem polskich przez III Rzeszę i ZSRR³. Jednym z elementów tego trendu badawczego jest również opracowanie wspomnień i dzienników przedstawicieli warstwy ziemiańskiej, ukazujących ich losy w pierwszej połowie XX w.⁴

¹ Matylda była córką hr. Ludwiga Josefa (1830-1904), właściciela dóbr Sárook-Patak w węgierskim komitacie Zeplén; oficera wojsk cesarskich oraz Valerie z hr. Dessewfly von Csernek und Tárkö. Por. S. Grodziski, *Franciszek Józef I*, Wrocław 1978, s. 29; *Ilustrowana Encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego*, red. S. Lam, Warszawa 1926, s. 264.

² Por.: W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918-1939*, Warszawa 1986; B. W. Galka, *Ziemiaństwo i ich organizacje w Polsce lat 1918-1939*, Gdynia 1992; M. B. Markowski, *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918-1939*, Kielce 1993; *Ziemiaństwo polscy XX wieku. Życiorysy*, cz. 1-5, Warszawa 1992-2000; M. Kozaczka, *Gospodarka ordynacji rodowych w Polsce 1918-1939*, Rzeszów 1996.

³ Zob. np.: K. Jasiewicz, *Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939-1956*, Warszawa 1996; M. Kozaczka, *Poczet ordynatów Zamojskich*, Warszawa 2002; A. Tłomacki, *Sapiehowie – linia kodeńska*, Warszawa 1996.

⁴ M.in.: A. Branicka-Wolska, *Listy nie wysłane*, Warszawa 1993; S. Rostworowski, *Luna od Warszawy*, Warszawa 1989; K. Lankorońska, *Wspomnienia wojenne*, Kraków 2003; F. Starówieyski, *Opowieść o końcu świata pisała Krystyna Uniechowska*, Warszawa 1994; Z. Radziwiłłowski, *Świadectwo czasu minionego i fragmenty losów wojennych rodziny Radziwiłłów z Sichowa*,

Prezentowana praca została przygotowana przez zespół redakcyjny pod kierunkiem Anity Kasperek. Opracowania tekstu podjęła się Maria Rydlowa na podstawie maszynopisu (367 stron), udostępnionego przez wnuczkę autorki – Marię Osterwę-Czekajową. Warto dodać, iż został on przygotowany przez Matyldę z Windisch-Graetzów Sapieżynę, na podstawie swych dzienników oraz prywatnej korespondencji rodzinnej, prawdopodobnie tuż po zakończeniu II wojny światowej. Dodatkowo, w latach 1982-1983, jej córka – Matylda Osterwina – naniósł poprawki do maszynopisu oraz wprowadziła liczne objaśnienia. Podkreślimy, iż redakcja otrzymała także wiele materiałów, znajdujących się w rodzinnym archiwum M. Osterwy-Czekajowej, w tym m.in.: luźne notatki Sapieżyny, dotyczące wojennych losów jej córki Matyldy oraz jej zięcia, aktora i reżysera – Juliusza Osterwy.

Wszystkie wymienione wyżej materiały stały się podstawą opracowania, które ostatecznie zostało ujęte na 827 stronach tekstu. Składa się na nie: słowo wstępne córki autorki – Matyldy Osterwiny oraz trzy części wspomnień, obejmujących kolejno lata 1890-1915, 1915-1929 oraz 1930-1940. Cennym uzupełnieniem pracy są fragmenty notatek Matyldy Sapieżyny o swym zięciu J. Osterwie oraz jej próby poetyckie w języku francuskim, niemieckim, angielskim a także drzewa genealogiczne: Sapiechów i Windisch-Graetzów.

Jak wspomnieliśmy, zasadnicza część pracy obejmuje trzy części wspomnień, z których pierwsza dotyczy lat 1890-1915. Prezentuje ona dzieje Matyldy z Windisch-Graetzów, począwszy od 14 marca 1893 r., tj. jej ślubu z Pawłem ks. Sapiehą (1860-1934) z linii kodeńskiej. Zasadniczą osią tego fragmentu wspomnień są obszernie i szczegółowo opisy życia towarzyskiego, jakie – od 1897 r. – wiodła młoda para arystokratów w galicyjskich Siedliskach. Spostrzeżenia uważnego obserwatora – jakim była księżna Matylda – pozwalają czytelnikowi zapoznać się z typowymi formami „kontaktowania się i obcowania ze sobą warstwy ziemiańskiej”⁵. Na łamach jej pracy ujawnia się także subiektywny sposób postrzegania tego elitarnego środowiska, przez inne sfery społeczne, jako monolitu nie wstrząsanego wewnętrznymi sprzecznościami i konfliktami. Wrażeniu temu sprzyjały, m.in. dość duże odległości pomiędzy dworami i pałacami (uniemożliwiające codzienne obcowanie), dystansowanie się ziemian od swych włościańskich sąsiadów oraz jednostajność zajęć na wsi. W Siedliskach jako typowej, polskiej rezydencji arystokratyczno-ziemiańskiej, życie towarzyskie (pełniąc funkcje społeczne, kulturalne i obyczajowe) charakteryzowało się dużą różnorodnością. Do zasadniczych form możemy zaliczyć m.in.: wielkie zabawy taneczne (bale); obchody świąt religijnych; okolicznościowe spotkania, związane z uroczystościami rodzinnymi, tj.: chrzciniami, zaręczynami, jubileuszami małżeńskimi i pogrzebami. Dość powszechną instytucją w środowisku ziemiańskim były także odwiedziny rodzinno-sąsiedzkie oraz prowadzenie salonów

Warszawa 1994; Z. M o r a w s k i, *Gdzie ten dom, gdzie ten świat*, Warszawa 1997.

⁵ Powyższe informacje korespondują z ustaleniami, np. M. B. Markowskiego. Zob. M a r k o w s k i, *Obywatele...*, s. 182; S. R u d n i c k i, *Ziemiaństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 1996, s. 58-63.

towarzyskich⁶. Stąd też w Siedliskach gościli nie tylko ziemiańscy sąsiedzi Sapiechów lecz także znakomici goście, rekrutujący się zarówno z polskiej, jak i zagranicznej arystokracji. Dużym uznaniem cieszyły się również imprezy o charakterze towarzysko-sportowym. Zaliczyć do nich możemy: łowiectwo i myślistwo, przejażdżki i zawody konne (w pierwszych dekadach XX w. także motocyklowe i samochodowe), turnieje tenisowe, narciarstwo, łowiectwo łyżwiarstwo oraz gry w karty. Bytność w Siedliskach była przerywana pracą ks. Pawła w parlamencie lwowskim oraz zaangażowaniem księżnej Matyldy, w typową dla jej środowiska, działalność kobiet w dobroczynnych organizacjach religijnych.

Ten zasadniczo stabilny obraz życia sfery ziemiańskiej został brutalnie zniszczony przez okrucieństwa I wojny światowej. Jak wówczas zanotowała autorka wspomnień, „wszystkie wydarzenia, przejścia, zajęcia, zwyczaje opisane w tym pamiętniku wydają się blahe, bez znaczenia wobec tego, co się zaczęło, dotykając boleśnie każdą strunę naszego odczucia!” (s. 230). Powołanie Pawła Sapiehy – wiosną 1914 roku – na fotel prezesa Czerwonego Krzyża w Galicji włączyło także jego żonę – Matyldę w pracę na rzecz poszkodowanych i potrzebujących.

Część druga wspomnień obejmuje lata 1915-1929. Stanowi ona szeroką panoramę wydarzeń politycznych i społecznych w Polsce oraz w Europie Środkowej i Południowej. Księżna Matylda jako świadek rozpadu imperium habsburskiego, wzrostu fermentu społecznego, nie tylko dość krytycznie oceniała wypadki rewolucyjne lat 1918-1919 lecz także postrzegała perspektywy stabilności przemian demokratycznych w Europie Środkowej. Konstatowała bowiem, iż „orgie [...] nacjonalizmu, niedługo się przekonają, że to droga pochyła! Wszystko się w historii powtarza [...]. Ci, co ostrzegają i chcieliby poprawić warunki społeczne i polityczne ewolucją, a nie rewolucją, zwą się konserwatystami i w takich chwilach, jak obecna, zostają na boku” (s. 328). Ilustracją jej niechęci do radykalizmu politycznego może być także zaangażowanie, z jakim autorka opisuje pogromy ziemiaństwa kresowego (por. *casus morderstwa na ks. Sanguszcze, jakiego dopuścili się zrewoltowani żołnierze rosyjscy*)⁷.

Na łamach tej części wspomnień ujawnia się także postawa, jaką przyjęła Matylda oraz szerzej rodzina Windisch-Grätzów wobec odbudowy niepodległości Polski. Znamienny jest fakt, iż księżna wykazywała z troską o jej losy, czego symbolem były słowa: „odrodzona Ojczyzna niech żyje – a tych, co państwu przewodzą, niech Bóg swym światłem darzyć raczy!” (s. 439).

Równocześnie w okresie międzywojennym, w życiu rodzinnym Sapiechów nasiliło się zjawisko częstych kontaktów towarzyskich z kuzynami i przedstawicielami arystokracji europejskiej, czego dowodem były ich wizyty w ulubionym kurorcie

⁶ Analogiczne normy obyczajowe występowały, m.in. na terenie Wielkopolski (por. np. informacje dotyczące hrabiów Kwileckich z Kwilcza). Zob. *Ziemiaństwo wielkopolskie. Między wsią a miastem*, red. A. Kwilecki, Poznań 2001, s. 36-43; *Ziemiaństwo wielkopolskie. W kręgu arystokracji*, red. A. Kwilecki, Poznań 2004, s. 145.

⁷ Autorka podała nowe szczegóły towarzyszące okolicznościom śmierci księcia. Por. J. J a k u b o w i c z, *Saga rodów polskich*, Lublin 2000, s. 302.

w Cannes. Daje to czytelnikowi wgląd w zasięg koneksji, jakie miała polska rodzina arystokratyczna w tym elitarnym środowisku.

Część trzecia, obejmująca lata 1929-1940, stanowi kontynuację prezentacji dziejów rodziny, ukazanych na tle wydarzeń międzynarodowych tego okresu. W tym fragmencie pracy wiele miejsca poświęcono ważnemu wydarzeniu w dziejach Sapiechów, jaką była rodzinna pielgrzymka do Ziemi Świętej. Daje ona asumpt do pokazania, jak kluczową rolę w kształtowaniu postaw prospołecznych miało przywiązanie elit arystokratyczno-ziemiańskich do chrześcijańskich wartości moralnych. Podkreślimy, iż wymiarem zaangażowania polskiej rodziny arystokratycznej było wstąpienie młodszej córki księżnej Matyldy – Marii do zakonu niepokalanek, częste peregrynacje do miejsc kultu maryjnego w Polsce oraz Europie Zachodniej oraz udział w pracach plenarnych Kongresu Eucharystycznego w 1933 r. Na kanwie tej problematyki warto wskazać, iż liczne podróże do Włoch przynoszą czytelnikowi wiele interesujących informacji, dotyczących życia codziennego i stosunków politycznych pod rządami dyktatury Mussoliniego. Szczególnie ciekawie jawią się spostrzeżenia księżnej Matyldy, dotyczące tamtejszych mechanizmów władzy; w tym zwłaszcza relacji: dwór królewski – partia faszystowska⁸.

Kolejnym momentem zwrotnym w dziejach rodziny Sapiechów z Siedlisk jest wybuch wojny polsko-niemieckiej we wrześniu 1939 r. Losy księżnej Matyldy oraz jej najbliższych są odbiciem dramatycznych przeżyć, jakie były udziałem środowiska ziemiańskiego oraz całego społeczeństwa polskiego. Co znamienne, jej wielokrotnie podkreślana, ostentacyjna demonstracja przywiązania do polskości została także ujawniona podczas kontaktów z przedstawicielami Wehrmachtu: („[...] jestem Polką, katoliczką, z rodu Austriaczką [...]” – s. 647)⁹. W swych wspomnieniach autorka przytacza także interesujące informacje, związane z wkroczeniem Armii Czerwonej do Polski (m.in. ukazujące przebieg formowania się sowiecków we wsiach, głównie przy pomocy spauperyzowanych chłopów i aparaczyków). Antyziemiańska retoryka radzieckiej propagandy, rewizje sił bezpieczeństwa podczas brutalnych najść na pałac w Siedliskach, połączone z kradzieżami uświadomiły ks. Matyldzie, iż „odczuwa się w pełni, że jest się zdany na łaskę i niełaskę bezprawiu, brutalności. [...] Jest się poza nawiasem cywilizowanego społeczeństwa, wydanym na pastwę instynktów prymitywnych” (s. 659)¹⁰. Ostatnią część wspomnień kończy epizod związany z opu-

⁸ Są one dość bliskie temu, co ukazuje w swych rewelacyjnych pamiętnikach zięć Mussoliniego – hr. Galeazzo Ciano. Por. G. C i a n o, *Pamiętniki 1939-1943*, Warszawa 1991, passim.

⁹ Por. przykłady patriotycznych postaw prezentowanych przez ziemiaństwo obcego pochodzenia w czasie kampanii wrześniowej (*casus* Antoniego br. Graeve z Karolewa; arcyksięcia Rudolfa Olbrachta Habsburga z Żywca; Mikołaja hr. von der Borch; Adama br. Heydla z Brzozy). A. K w i l e c k i, *Ziemiaństwo wielkopolskie*, Poznań 1998, s. 35; L. K r z e c z u n o w i c z, *Leon Sapieha 1883-1944*, Londyn 1967, s. 105.

¹⁰ Spostrzeżenia autorki dotyczące antyziemiańskiej propagandy są zbieżne z ustaleniami zawartymi w: *Zagłada polskich Kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941. Studium z dziejów zagłady dawnego narodu politycznego*, Warszawa 1997, s. 100.

szczeniem Siedlisk przez rodzinę Sapiehów oraz ich wyjazd do Lwowa, a następnie Krakowa jesienią 1939 r. Notatki ks. Matyldy urywają się na lecie 1940 r., gdy opisuje próby adaptacji Sapiehów do okupacji hitlerowskiej w Generalnym Gubernatorstwie.

Reasumując rozważania dotyczące reminiscencji ks. Matyldy z Windisch-Graetzów Sapieżyny należy podkreślić, iż ukazują one jej niezwykłą osobowość, żywiołowy temperament, bogactwo życia duchowego jako gorliwej katoliczki oraz odwagę w obliczu śmiertelnego zagrożenia ze strony okupantów. Równocześnie daje się ona poznać jako osoba zaangażowana społecznie, niosąca bezinteresowną pomoc poszkodowanym przez działania wojenne.

Z powyższych względów jej praca może stanowić niezwykle cenny materiał badawczy dla historyków zajmujących się dziejami polskiego ziemiaństwa w okresie przełomu XIX i XX w. Wspomnienia ukazują wiele spraw związanych z obyczajowością warstwy arystokratyczno-ziemiańskiej, jej relacje z innymi warstwami, w tym zwłaszcza ze środowiskiem chłopskim. Ponadto praca ujawnia szerokie powiązania rodzinne i towarzyskie Windisch-Graetzów, Sapiehów, sięgające najbardziej utytułowanych rodów europejskich: hr. Esterházy, ks. von Schönburg, ks. Batthyány i ks. de Bourbon-de Deux Siciles. Zawarte w niej cenne informacje pozwalają także zaprezentować postawy polityczne i społeczne ziemiaństwa środkowoeuropejskiego wobec tamtejszych wystąpień rewolucyjnych lat 1918-1919. Reminiscencje autorki mogą również być bogatym materiałem dla badaczy postaw ludności polskiej, w tym szczególnie wobec radzieckiej polityki sowietyzacji ziem wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej.

Wspomnienia Matyldy z Windisch-Graetzów Sapieżyny stanowią zatem potwierdzenie jej postawy zaangażowania w działalność humanitarną i dobroczynną oraz oddanie dla sprawy polskiej, którą prezentowała przez całe życie. Jak wskazała bowiem jej córka, Matylda Osterwina, „z dziećmi mówiła zawsze po polsku i [...] była naprawdę Polką – co wykazała wychowując dzieci na Polaków, ale też w krytycznej chwili zajęcia Siedlisk przez Niemców w 1939 r. i podczas całej okupacji (s. 5)”.

Mariusz Nowak
Katedra Historii XX w. AŚ w Kielcach